

„ERKAK/MEN“ KONSEPTINING PERIFERIK ZONASI: DERIVATSIYAVIY VA ASSOTSIATIV MAYDONNING QIYOSIY LINGVOKOGNITIV TAHLILI (O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARI MISOLIDA)

Boyqulova Adiba

ShDPI O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya doirasida „erkak/man“ konseptining periferik zonasi o‘zbek va ingliz tillari materiallari asosida kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda konseptning derivatsiyaviy maydoni (so‘z yasalishi orqali semantik kengayish) hamda assotsiativ maydoni (etnomadaniy stereotiplar, paremiyalar va konseptual metaforalar asosida shakllanishi) chuqur o‘rganiladi.*

Qiyosiy tahlil natijasida erkak konsepti har ikki til va madaniyatda ijtimoiy rollar, axloqiy qadriyatlar va madaniy kodlar bilan uzviy bog‘liqligi aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: *konsept, periferik zona, derivatsiya, assotsiativ maydon, gender konseptosferasi, lingvokulturologiya, paremiyalar, metafora.*

KIRISH

Kognitiv tilshunoslik inson tafakkuri va til o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni o‘rganadi. Bu yo‘nalishda konsept tushunchasi muhim metodologik birlik sifatida qaraladi.

„Erkak/man“ konsepti gender konseptosferasining markaziy komponentlaridan biri bo‘lib, u turli madaniyatlarda o‘ziga xos tarzda shakllanadi. Ayniqsa, uning periferik zonasi jamiyatning erkakka bo‘lgan munosabati, undan kutiladigan rollar va axloqiy mezonlarni ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Agar yadro (core) tushunchaning lug‘aviy ma‘nosini saqlasa, periferiya uning ijtimoiy va madaniy qatlamlarini (encyclopedic knowledge) qamrab oladi.

„Erkak/man“ konsepti misolida periferiya — bu jamiyatning erkak kishiga bo‘lgan munosabati, undan kutilayotgan xatti-harakatlar va unga berilgan baholardir.

2. Derivatsiyaviy maydon: lisoniy imkoniyatlar tahlili:

1. O‘zbek tili materialida:

„Er“ o‘zagi asosidagi derivatlar: O‘zbek tilida „er“ so‘zi juda kuchli derivatsiyaviy potensialga ega. Masalan, „erlik“ so‘zi orqali erkak kishining nafaqat jinsi, balki uning ma‘naviy quvvati, mardligi (manliness) ifodalanadi.

„Erkak“ o‘zagi asosidagi derivatlar: „erkakcha“, „erkakchasiga“ ravishlari kognitiv jihatdan „ochiq-oydin“, „lafzida turadigan“ degan assotsiatsiyalarni yuklaydi.

2. Ingliz tili materialida:

„Man“ o‘zagi asosidagi derivatlar: Ingliz tilida „manhood“ (balog‘at/erkaklik davri) va „manliness“ (jasorat) so‘zlari konseptning periferiyasini ijtimoiy status bilan bog‘laydi.

3. Assotsiativ maydon: etnomadaniy stereotiplar

Assotsiativ maydon — bu so'z aytilganda inson ongida „chaqnaydigan“ tasavvurlar majmuidir.

A. O'zbek madaniyatidagi dominant assotsiatsiyalar:

„Oila ustuni“: O'zbek paremiyalarida erkak kishi uying asosi, tayanchi sifatida assotsiatsiyalanadi.

„Er – oila qo'rg'oni, Xotin – uying chirog'i.“

Bu yerda „qo'rg'on“ metaforasi orqali erkakning periferiyasida „xavfsizlik ta'minotchisi“ ssenariysi faollashadi.

„A man's home is his castle.“

Inglizlarda erkak kishi o'z hududi (oila/uy) ustidan mutlaq hokim va himoyachi sifatida ko'riladi.

„Lafz“: O'zbek kognitiv ongida erkak va uning so'zi bitta tushunchadir.

„Ot izidan qaytmas, Yigit – so'zidan.“

Erkaklikning periferiyasida „nutqiy mas'uliyat“ yadro bilan teng darajada muhim. So'z – shaxsning lisoniy identifikatori.

„A man of his word“.

Ingliz kognitiv ongida ham va'daga sodiqlik erkak kishining asosiy axloqiy o'lchovi (yardstick) hisoblanadi.

„Mehnat va hunar“: Erkak kishi har doim harakatda va hunar egasi bo'lishi kerakligi o'nlab maqollarda o'z aksini topgan.

„Bir yigitga yetmish hunar oz“.

Erkaklik periferiyasi ko'p qirrali ko'nikmalar (multi-tasking) va ijtimoiy foydalilik bilan bog'langan.

„Jack of all trades (master of none)“.

Inglizlarda ko'p hunarlilikka nisbatan biroz skeptik qarash mavjud, biroq faollik yuksak baholanadi.

B. Ingliz madaniyatidagi dominant assotsiatsiyalar:

„Provider“ (Ta'minotchi): Ingliz kognitiv manzarasida „breadwinner“ (oila boquvchi) assotsiatsiyasi birinchi o'rinda turadi.

„A man must bring home the bacon.“

(Ma'nosi: Erkak kishi uyga bekon (go'sht/rizq) olib kelishi shart.)

Kognitiv va lingvokulturologik tahlil: „Bacon“ (Bekon) metaforasi: Ingliz kognitiv manzarasida „bacon“ shunchaki oziq-ovqat mahsuloti emas, balki „rizq“, „daromad“ va „muvaffaqiyat“ ramzidir. Bakon metaforasi erkakning ta'minotchi (provider) ekanligini anglatadi.

„Gentlemanliness (madaniyatilik va etiket)“: Bu ingliz mentalitetining eng o'ziga xos periferik qatlami. U mardlikdan ko'ra ko'proq „axloqiy madaniyat“, „sovuqqonlik“ va „etiket“ tushunchalarini qamrab oladi.

„Manners maketh man.“

(Ma'nosi: Insonni uning odobi/muomalasi yaratadi.)

Kognitiv tahlil: Ushbu maqol „man“ konseptining inglizcha periferiyasida axloqiy va ijtimoiy xulq-atvor markaziy o'rinda turishini ko'rsatadi.

Periferik xususiyati: erkak kishi uchun eng muhim fazilat — bu uning boshqalar bilan muloqoti va o'zini nazorat qila olishidir.

„Action“ (Faollik): Inglizlarda erkak kishi muvaffaqiyatga intiluvchi, individualist sub'ekt sifatida ko'riladi.

„Every man is the architect of his own fortune“.

Konseptual Metaforalar: „erkak“ obrazi badiiy tasvirda:

Periferik zonada metaforalar juda muhim o'rin tutadi. Biz Alisher Navoiy va Lutfiy asarlarini tahlil qilganimizda, „erkak“ konsepti quyidagi obrazlar orqali periferiyada kengayadi:

„Sher/Arslon“: jasorat ramzi.

„Tog“: sabr va metinlik ramzi.

„Lochin/Burgut“: erkinlik va o'tkir zehn ramzi.

XULOSA

„Erkak/Man“ konseptining periferik zonasi milliy mentallikning ko'zguisidir.

O'zbek tilida bu zona ma'naviy-axloqiy (lafz, mardlik) prinsiplariga tayansa, ingliz tilida ijtimoiy-individualistik (gentleman, provider) prinsiplariga asoslanadi. Ushbu tadqiqot natijalari kognitiv tilshunoslik darsliklari va lingvistik lug'atlarni boyitishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.
2. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 3. – B. 3-16.
3. Ashurova D.U., Galieva M.R. Cognitive Linguistics. – Tashkent: Vneshinvestprom, 2018. – 160 p.
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 2003. – 272 p.
5. Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. – Oxford University Press, 1992.
6. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1987-2002.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
8. Oxford Advanced Learner's Dictionary. 10th edition. – Oxford University Press, 2020.
9. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatlar xazinasi (O'zbek maqollari izohli lug'ati). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2001.